

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ДАВЛАТ ЧЕТ ТИЛЛАР ИНСТИТУТИ**

Кўлэзма ҳуқуқида

УДК 42 Инг

К-25

Кароева Хилола Муиновна

БАДИЙ МАТНДА ТЕМПОРАЛЛИКНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

5A120102 – Лингвистика (инглиз тили)

Магистр академик даражасини олиш учун ёзилган

ДИССЕРТАЦИЯ

Иш “Инглиз тили грамматикаси ва тарихи” кафедрасида кўриб чиқилди ва химоёга тавсия этилди.

Кафедра мудири

Исматова М. Ш

“29”

2018 й

Илмий раҳбар:
ф.ф.н. проф. Усмонов Ў.У

Самарқанд – 2018

Аннотация

Мазкур *“Бадиий матнда темпоралликнинг ифодаланиши”* мавзусидаги диссертациясида қардош бўлмаган тиллар (инглиз ва ўзбек) мисолида синтактик сатҳда темпораллик категорияси қиёсий-типологик таҳлил қилинган. Унда гапнинг синтактик таҳлилида асосий муаммолар, пайт холи ва унинг таснифи, бадиий асарларда пайт ҳолли гапларнинг инглиз тилидан ўзбек тилига таржимада берилиш усулларига тўхталган. Шунингдек, синтактик қиёслашнинг асосий тамойиллари, гап таҳлилида фойдаланилган лингвистик методлар (дистрибуция, трансформация, компонентларга ва синтаксемаларга ажратиб) ҳамда ҳар иккала тиллар гап таркибида темпоралликни ифодаловчи элементларнинг дистрибуцияси ва уларни компонентларга ажратиб ҳамда тобе аппозитив компонент, тобе уюшиқ компонент, бир ядроли гаплар ифодалаган темпораллик ҳар иккала тилда қиёсий-типологик таҳлил қилинган.

Annotation

The dissertation on *"Expression of temporality in fiction texts"* is made in non-relative languages (English and Uzbek) by comparative-typological analysis of the temporal category in the syntactic level. The syntactic analysis of the sentence focuses on the main problems, the adverbial modifier of time and its classification, and the ways of translations from the English into the Uzbek language can be used in fiction literatures. In addition, the basic principles of syntactic comparison, linguistic methods are used such as (the method of distribution, transformational method, componential and syntaxeme analyses), and distribution of elements representing temporality in the structure of sentences in both languages, as well as their components in the position of appositive, dependent components which are analyzed by comparative-typological method in both languages.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I БОБ. ЖАҲОН ТИЛШУНОСЛИГИДА ГАП НАЗАРИЯСИ ҲАҚИДА	
1.1. Гап таҳлилидаги асосий муаммолар	12
1.2. Пайт ҳоли ва унинг таснифи.....	22
1.3. Пайт ҳолини ифодаловчи синтактик бирликларнинг инглиз тилидан ўзбек тилига таржимаси.....	32
I боб бўйича хулосалар	43
II БОБ. ТЕМПОРАЛ ЭЛЕМЕНТЛАРНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ МЕТОДЛАРИ	
2.1. Синтактик қиёслашнинг асосий тамойиллари.....	45
2.2. Темпораллик иштирок этган гапларнинг таҳлилида фойдаланилган лисоний методлар	53
2.3. Қардош бўлмаган тиллар тизимида темпоралликни ифодаловчи элементларнинг гап таркибида дистрибуцияси.....	60
II боб бўйича хулосалар.....	65
III БОБ. ТЕМПОРАЛ ЭЛЕМЕНТЛИ ГАПЛАРНИ КОМПОНЕНТЛАРГА АЖРАТИБ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ	
3.1. Тобе аппозитив компонент ўрнида келган темпораллик.....	67
3.2. Тобе уюшиқ компонент ўрнида келган темпораллик.....	72
3.3. Бир ядроли гаплар ифодалаган темпораллик.....	79
III боб бўйича хулосалар	86
УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР	89
ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	91

КИРИШ

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан буён ахборот олами тасаввур қилиб бўлмас даражада ривожланиб бораётган даврда халқларнинг маданий интеграцияси шиддат билан ўсаётган жараёнда, чет тилларни чуқур ўрганган, дунё халқлари билан эркин мулоқотда бўла оладиган, ўз ватани, халқи, давлати манфаатларини чуқур билим ва иқтидор билан ҳимоя қилишга қодир мутахассислар зарурлиги ҳеч кимга сир эмас. Шунинг учун ҳам республикамызда чет тилларни ўрганиш ва ўргатиш соҳаси давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланган.

Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.А.Каримовнинг таъкидлашича, “ Бугун жаҳон ҳамжамиятидан ўзига муносиб ўрин эгаллашга интилаётган мамлакатимиз учун, чет эллик шерикларимиз билан ҳамжиҳатликда, ҳамкорликда ўз буюк келажагини кураётган халкимиз учун хорижий тилларни мукамал билишнинг аҳамиятини баҳолашнинг ҳожати йўқдир”[1,8]

Ҳақиқатдан ҳам мамлакатимиз мустақилликка эришгандан бошлаб унинг хорижий мамлакатлар билан бўлган иқтисодий ва ижтимоий алоқалари янада кенгайиб ва чуқурлашиб бормоқда. Чет мамлакатлар билан ҳар соҳада бўлаётган бундай алоқалар ўз навбатида хорижий тилларни мукамал билувчи, юқори малакали мутахассис-кадрларга бўлган эҳтиёжни кучайтирмоқда. Бу борада Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.А.Каримов ўзининг Фанлар Академияси вакиллари билан бўлган учрашувида таъкидлаганларидек, илму фаннинг чинакам равнақига эришиш учун ташқи дунёга эшикни кенг очиш керак. Жаҳон фани ютуқларидан вақтида тўла хабардор бўлиш тенгсиз аҳамиятга эгадир. Бунинг учун ҳар бир илмий ходим чет тилларни пухта эгаллаши зарур [2,9,VIII].

Дарҳақиқат, тил воситасида ахборот алмашинувчи, ўзаро ҳамкорлик, коммуникация вужудга келади. Илм-фан, техниканинг гуркираб

ривожланиши ва илмий-техник ахборотнинг кенгайиши муносабати билан тилшунослик ва бадиий, илмий таржиманинг аҳамияти ҳам ошиб бормоқда. Айниқса, таълим тизимининг миллий модели, мутахассис кадрлар тайёрлаш соҳасида дунёда амалда бўлмаган ўзига хос ва мос узлуксиз ва узвий таълим босқичларининг яратилиши ва ривожлантирилиши чет тилларни ўргатишга бўлган қизиқишнинг янада кучайишига олиб келади. Бунда эса Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислам Каримовнинг 2012 йил 10 декабрда қабул қилган “ Чет тилларни ўқитиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1875 сонли қарори юқорида айтиб ўтилган давлат эътиборининг яна бир далолатидир. Бунда бугунги кунда мамлакатимизда таълим тизимининг барча босқичларида хорижий тилларни ўргатишга қаратилган ишлар муҳим аҳамият касб этади. Таъкидлаш жоизки, ушбу концепцияда илм-фанни ҳам назарий ҳам амалий ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилган. Биринчи Президентимизнинг “Илмий тадқиқот фаолиятини ташкил этишни такомиллаштириш тўғрисида”ги фармони [3,2002,15 март], Республикамиз Вазирлар маҳкамасининг “ Илмий тадқиқот фаолиятини ташкил этишни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори ва бошқа меъёрий ҳужжатлар Ўзбекистонда илм-фанни ривожланиши ва инглиз тилини ҳаётга тадбиқ этилишида муҳим рол ўйнамоқда.

Дарҳақиқат хорижий тилларни, жумладан инглиз тилини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, бу тилни она тили билан қиёсий тадқиқ қилиш бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

Айниқса инглиз ва ўзбек тиллари гап қурилмасини аниқ лисоний методлар асосида талқин қилиш, яъни гап таҳлилига янгича ёндашув, гап қурилмасида иштирок этган синтактик бирликларнинг ўзаро синтактик алоқаларини, синтактик сатҳда семантик белгиларни аниқлаш бугунги тилшуносликда долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

Мавзунинг долзарблиги. Мазкур ишимизда турли тизимли тилларда, яъни инглиз ва ўзбек тиллари гап қурилмасида пайт ҳолини ва уларнинг вариантларини лисоний методлар асосида қиёсий-функционал тадқиқ қилишдан иборат.

Маълумки, анъанавий грамматикаларда гапнинг синтактик таҳлилини бош бўлақларга ва иккинчи даражали бўлақларга ажратиб таҳлил қилиб келинмоқда. Аммо гапнинг синтактик таҳлилига бундай ёндашув ҳозирги замон талабларига тўлиқ жавоб бераолмаслиги кўпгина тилшунослар томонидан эътироф этилган. Ушбу вазият гапнинг синтактик таҳлилига янгича ёндашувни тақозо этмоқда.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Маълумки пайт ҳоли асосан иккинчи даражали бўлақлар ҳол категориясининг бир тури, яъни пайт ҳоли ҳисобланади. Инглиз ва ўзбек тиллари мисолида ҳолни талқин этишда тилшунослар томонидан турлича ёндашувлар мавжуд. Ҳол масаласига эътибор қаратилганда, ҳол гапнинг иккинчи даражали бўлақларидан бири бўлиб, у кесимга ёки аниқловчига даҳлдордир [Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л., 1956,291], ёки ҳол феъл ифодалаган гап ҳаракат ёки ҳолат белгисини ифодаловчи гап бўлагидир [Адмони В.Г. 1960, 3-4; Акулова К.П., 1969] деган илмий назарий қарашлар олға сурилган.

Ҳол ҳозирга қадар инглиз ва ўзбек тилшунослигида анъанавий усулда, яъни тасвирий методлар ёрдамида тавсифланиб келинмоқда. Аммо ҳолни таснифлашда ҳам ҳозиргача бир тўхтамга келилмаган [Аракин,1979; Ўзбек тили грамматикаси, 1976;Ҳожиёв, 2006; Huddleston, Pullum, 2002, James, 1983]

Айрим тилшунослар томонидан ҳол гап таркибида кесим ўрнида келган феълнинг маъноси асосида аниқланган [Потемня, 1958; Почепцов, 1971]. Жумладан, пайт ҳоли шу йусунда талқин қилинган, аммо пайт ҳоли ўрнида келган синтактик бирликларнинг синтактик қатламда семантикаси ва унинг

вариантлари ҳамда бадий микроматнда қиёсий – функционал томонлари махсус тадқиқ этилмаган.

Ишнинг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация мавзуси Самарқанд давлат чет тиллар институти Илмий кенгашида тасдиқланган (2016 йил 15 январь 6-сон баённома) ва Инглиз филологияси факультети, инглиз тили тарихи ва грамматикаси кафедрасининг “ Гапнинг ташқи ва ички структураси, уни қиёсий типологияга тадбиқ этиш” мавзусидаги истиқболли илмий йўналиши билан боғлиқ.

Тадқиқотнинг мақсади. Диссертациянинг олдига қўйилган асосий мақсад инглиз ва ўзбек тиллари гап қурилмасида темпораллик категориясининг вариантларини қиёсий функционал тадқиқ қилишдан иборат.

Тадқиқот вазифалари. Тадқиқотнинг мақсадидан келиб чиқсак, тадқиқотда ўрганилаётган мавзунинг қуйидаги томонларини ёритишдан иборат:

- Инглиз ва ўзбек тиллари гап қурилмаларида пайт холи ўрнида келган синтактик бирликларни морфологик ифодаланишига кўра таснифлаш;
- Қардош бўлмаган тиллар тизимида пайт холи ўрнида келган бирликларнинг бошқа элементлар билан боғланган синтактик алоқаларини аниқлаш;
- Ҳар иккала тиллар гап қурилмаларида аниқланган синтактик алоқалар базасида дифференциал синтактик белгиларини компонент моделлар асосида белгилаш;
- Инглиз ва ўзбек тиллари гап қурилмасида темпораллик ўрнида келган унсурларнинг қўшимча дифференциал синтактик-семантик белгиларини таҳлил қилиш;

- Гап қурилмасида ҳар иккала тилларда темпорал синтаксемаларнинг вариантларини аниқлаш;
- Гап таркибида темпорал синтаксемалар ва уларнинг вариантларини у ёки бу синтаксик алоқа асосида бошқа синтаксемалар билан боғланиш имкониятларини очиш;
- Мулоқот жараёнида нутқ субъекти ва объекти ўртасида юзага келадиган замон муносабатини ўрганиш;
- Замон дейксисини ифодаловчи воситаларни таснифлаш;
- Бадиий микромаатнда замонни ва унинг дейктик ҳолатини синтаксемаларга ажратиб таҳлил қилиш ва уларнинг ифодалаган синтаксемаларни темпорал синтаксемаларга мослиги ёки фаркли томонларини аниқлаш;
- Темпорал синтаксемаларни ифодаловчи синтактик бирликларнинг дейктик хусусиятларини ҳамда уларнинг микромаатндаги синтактик ўрнини аниқлаш;

Тадқиқот объекти ва предмети. Инглиз ва ўзбек тиллари содда ва эргашган гаплари ҳамда микромаатнда пайт ҳоли ўрнида келган синтактик бирликларнинг қиёсий таҳлили тадқиқотнинг объектини ташкил этади.

Тадқиқотнинг предмети эса гап таркибида иштирок этган синтактик бирликлардан пайт ҳоли функциясида келган унсурларнинг қардош бўлмаган тиллар мисолида типологик жиҳатдан қиёсий таснифланишини ўз ичига олади.

Тадқиқотнинг методологик ва назарий асослари. МДИнинг назарий ва умумметодологик асосини миллий истиқлол мафқураси ғоялари, Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.А.Каримовнинг асарлари, “Таълим тўғрисидаги қонун” ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” белгиланган вазифалар ҳамда фан ва техникани ривожлантиришга доир меъёрий ҳужжатлар ташкил этади. Шунингдек тадқиқотнинг назарий аспекти бўйича В.Г.Адмони, К.П.Акулова,

А.В.Алферов, В.Д.Аракин, Д.В.Бэдэрэу, Л.А.Булаева, А.М.Мухин, Г.Г.Почепцов, Clark, H.Sweet каби жаҳон тилшуносларининг қиёсий типологик, семантика, грамматика, прагматика, дейксис, умумий ва амалий тилшуносликка оид ишлари, Ўзбекистонда тилшуносликка, қиёсий типологияга, гапнинг ташқи ва ички структурасига доир муайян концепциялар бўйича А.А.Абдуазизов, М.А.Абдураззаков, Д.У.Ашурова, Ж.Б.Бўронов, Т.А.Буший, Р.К.Қличев, Ш.С.Ашуров, М.С.Қаюмова, Ш.С.Сафаров, Ў.У.Усмонов, У.К.Юсупов ва бошқа шу каби олимларнинг ҳамда ўзбек тилшунослигидаги А.Ғуломов, М.Асқарова, А.Нурмонов, Н.К.Турниёзов, А.Хожиев ва бошқаларнинг илмий тадқиқотлари, уларнинг илмий мулоҳазалари асос бўлиб хизмат қилди.

Тадқиқот методлари. Тадқиқот жараёнида пайтқи ифодаловчи синтактик бирликлар иштирок этган гапларни ва ўзбек тиллари мисолида қиёсий таҳлил қилиш, дистрибуция ҳамда трансформация методининг турлича усулларидан фойдаланилди.

Ҳимояга олиб чиқиладиган ҳолатлар:

- Инглиз ва ўзбек тиллари тизимини қиёсий тадқиқ қилишда гап таркибида пайтқи ифодаловчи синтактик бирликларнинг асосий тадқиқот объекти қилиб олиниши синтактик сатҳда тил бирликларининг структур-функционал таҳлилига кенг йўл очиб беради;
- Ҳар иккала тиллар гап қурилмасида замонни ифодаловчи синтактик бирликларнинг бадиий микромақолада синтактик ўрнини аниқлаш;
- Темпоралликни ифодаловчи синтактик бирликларни гап қурилмасида синтактик таҳлилига янгича ёндашув, яъни гап таркибидаги синтактик бирликларнинг ўзаро синтактик алоқаларини (ядро предикатив, ядро бўлмаган предикатив, субординатив, координатив, аппозитив) кабиларни аниқлаб, уларни юнқцион моделлар асосида ифодалаш имкониятини яратди;

- Синтактик алоқаларни ифодаловчи юнкцион моделлар базасида темпораллик иштирок этган гаплар таркибидаги синтактик бирликларнинг дифференциал синтактик белгилари компонент моделлар ёрдамида ифодаланди;

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Ушбу ишимизда қардош бўлмаган тиллар таркибидаги пайтғни ифодаловчи синтактик бирликлар қиёсий-функционал таҳлил қилинди ҳамда уларнинг ўхшашлик ва фарқли томонлари атрофлича изоҳлаб берилди. Аниқланган синтактик алоқалар базасида синтагматик йўналишда гап таркибидаги синтактик бирликларнинг дифференциал синтактик белгилари, яъни компонент таркиби, парадигматик йўналишда эса синтактик бирликларнинг дифференциал синтактик-семантик белгиларини қиёсий функционал тадқиқ этиш синтактик типологиянинг муҳим бир аспекти эканлиги исботланди. Темпорал элементли гапларнинг ва уларнинг дейктик ҳолатларини бундай синтактик таҳлили янғича ёндашув бўлиб, синтактик сатҳда тилларни қиёсий-типологик жиҳатдан тадқиқ этиш назариясини ҳамда дейксис ҳолатларни янада бойитишга хизмат қилади.

Мазкур ишнинг таҳлил натижаларидан назарий, амалий ва қиёсий-типологик грамматикаларга ҳамда бадий матннинг тадқиқига доир дарсликлар, ўқув қўлланмалар яратишда, юқори босқич талабаларига назарий грамматика, қиёсий типология фанларидан назарий ва амалий маълумотлар бериш ҳамда магистрлар учун назарий грамматиканинг долзарб муаммолари, қиёсий типологиянинг долзарб муаммолари, тизимли тилшунослик, лисоний тадқиқот методлари, гапнинг ташқи ва ички қурилмалари кабилардан махсус курс ўтишда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқотнинг илмий янғилиги. Таҳлил жараёнида қуйидаги илмий янғиликларга эришилди:

- Инглиз ва ўзбек тиллари гап курилмасида пайт ҳоли ўрнида келган синтактик бирликларни қиёсий функционал таҳлил қилишга илк бор эътибор қаратилди;
- Пайт ҳолини ифодаловчи воситалар иштирок этган гап курилмасидаги синтактик бирликларнинг шаклий ва мазмуний хусусиятлари ва улар ўртасида ўхшаш ҳамда фарқли томонлари хусусида зарурий илмий фикрлар баён қилинди;
- Гап таркибида ёки бадиий микромаатнда пайтни ифодаловчи бирликларнинг функционал жиҳатидан синтактик ўрни аниқланди;

Тадқиқотнинг ишчи гипотезаси. Пайт ҳоли ўрнида келган синтактик бирликларни иккала қардош бўлмаган тилларда. Содда ва пайт эргашган қўшма гаплар таркибидаги пайтни ифодаловчи синтактик бирликларнинг бундай комплекс таҳлили тилнинг синтактик ва микромаатн қатламида уларнинг узига хос турли семантик хусусиятларини моделлаштириш асосида атрофлича ёритиб бериш мумкин. Бундан ташқари нафақат пайт ҳоли мисолида, балки гапнинг ҳар қандай бўлагини юқорида қайд этилган лисоний методлар асосида синтактик-семантик таҳлил қилиш ва ижобий натижаларга эришиш кафолатланади.

Ишнинг синовдан ўтиши. Диссертация Самарқанд давлат чет тиллар институтининг инглиз тили тарихи ва грамматикаси кафедрасида бажарилиб, ушбу кафедра йиғилишида муҳокама қилинган ва ҳимояга тавсия этилган (Баён № 10)

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича олиб борилган тадқиқот натижалари асосида Самарқанд давлат чет тиллар институти профессор-ўқитувчилар илмий-назарий анжуманларида (2017-2018) маърузалар билан қатнашилди, 3 мақолаларда илмий изланишлар ўз аксини топган.

Тадқиқот манбаи. Ишда таҳлил қилинган асосий тил материали инглиз, америка ва ўзбек адибларининг бадиий асарларидан тўпланган 1000 дан ортиқ мисоллардан ташкил топган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳолати. Диссертация 98 бетдан иборат бўлиб, кириш, уч боб, ҳар бобга хулосалар ва умумий хулосалар, фойдаланилган илмий ва бадиий адабиётлар рўйхатидан иборат.